

Wioletta Jedlecka
(Wrocław)

WPŁYW MYŚLI FEMINISTYCZNEJ NA ZMIANY WSPÓŁCZESNEGO PRAWA – SZKIC PROBLEMU

ABSTRACT

INFLUENCE OF THE FEMINIST THOUGHT ON CHANGES TO THE CONTEMPORARY LAW – A SKETCH OF THE PROBLEM

A purpose of this article is presenting the influence of the feminism on changes to the law. It is hard to find the unabridged and explicit definition of the feminism in literature. J. Hannam is using the term “feminism” to determining the idea for opposing inequalities between women and men. Activities of women’s movements in the world fighting for the gender equality in the economic, political and social life, they are leading to the regulation these matters in the international law and in the European law. The principle of the equality between women and men is regarded as the basic Community law. Although it can seem that the woman is equal to man, however it isn’t still finding expression in the real life.

KEYWORDS: feminism, gender, inequality, emancipation, law, private sphere, public sphere

SŁOWA KLUCZOWE: feminizm, płęć, nierówność, emancypacja, prawo, sfera prywatna, sfera publiczna

Feminizm to pojęcie, które wywodzi się od łacińskiego słowa „femina”, czyli kobieta. Oznacza on ruchy, ideologie i doktryny skupiające się wokół równości prawnej, politycznej i społecznej kobiet i mężczyzn¹. Należy

1 R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Kraków 2005, s. 519.

podkreślić, iż jest to pojęcie złożone. Feministyczna wizja świata zakłada przeobrażenia warunków społecznych oraz politycznych zmierzające do wykreowania świata, w którym kobieta nie doznałaby niesprawiedliwości z powodu własnej płci².

Trudno odnaleźć w literaturze pełną oraz jednoznaczną definicję feminizmu. Maggie Humm ujmuje go w następujący sposób: „Definicja feminizmu obejmuje doktrynę równych praw dla kobiet (w praktyce: zorganizowany ruch kobiet), jak i ideologię społecznych przeobrażeń, których celem jest nie tylko społeczna równość, ale także powstanie świata, który byłby światem kobiet [...]”³.

June Hannam z kolei, podejmując próbę zdefiniowania feminizmu, wyodrębnia jego najważniejsze cechy, do których zalicza:

- dostrzeganie nierówności przypisanej obu płciom oraz tego, że kobiety są podporządkowane mężczyznom;
- przekonanie, że pozycja kobiet jest uwarunkowana społecznie, a zatem podlega zmianie;
- nacisk na autonomię kobiet.

Hannam używa terminu „feminizm” na określenie idei i chęci przeciwstawienia się nierówności, jak istnieje między kobietami a mężczyznami⁴.

Zdaniem zaś Kazimierza Ślęczki feminizm oznacza ruch społeczny feministek oraz głoszonych i wyznawanych przez nie poglądów. Kanon feminizmu i feministek można wyrazić w następujących stwierdzeniach:

- kobietom, jako grupie wyodrębnionej ze względu na płć, dzieje się krzywda w społeczeństwie;
- ten krzywdzący dla kobiet stan rzeczy trzeba zmienić;
- żeby ów stan rzeczy zmienić kobiety same muszą podjąć działania.

Ślęczka podkreśla przy tym, że bardzo ważne jest zaangażowanie się jednostki w realizację idei zmiany obowiązujących reguł postępowania oraz zachowań, które krzywdzą kobiety, a zarazem jest warunkiem niezbędnym uzyskania miana feministki lub feministy. Zaangażowanie to może polegać np. na niesieniu pomocy w poszczególnych przypadkach krzywdzenia bądź represjonowania kobiet, działalności naukowo-badawczej, czy

2 *Encyklopedia politologii*, t. 4: *Mysł społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, M. Marczevska-Rytko, E. Olszewski (red.), Wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2000, s. 119.

3 M. Humm, *Słownik teorii feminizmu*, przeł. B. Umińska, J. Mikos, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1993, s. 60.

4 J. Hannam, *Feminizm*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2010, s. 18.

też organizowaniu manifestacji i walk politycznych o ustanowienie nowych przepisów prawnych oraz nowych reguł organizacji społeczeństwa, mających na uwadze kobiece myślenie i odczuwanie⁵.

E. Lewandowska dodaje, że feminizm to nie tylko walka płci, ale to również jednostkowa aktywność kobiet oraz siła globalnego ruchu społecznego⁶.

Pierwotnie ruch, o którym mowa działał wśród półwyemancypowanych kobiet z klas wykształconych, ale stał się częścią szerszego ruchu kobiecego, który często przybiera postać aktywistyczną, a czasem opiera swe stanowisko na przekonaniu, że w struktury społeczeństw Zachodu na trwałe wpisany jest seksizm, a co jeszcze więcej, społeczeństwa owe ciągle naruszają prawo kobiety do bycia osobą oraz do decydowania o swoim własnym losie⁷.

Jak wynika ze źródeł historycznych, droga do feminizmu była długa i wyboista. Chociaż termin ten jest stosunkowo nowy, to poglądy feministyczne funkcjonowały w wielu różnych kulturach, sięgających aż do czasów starożytnych cywilizacji Chin i Grecji. Już wówczas greccy filozofowie obawiali się równouprawnienia kobiet z mężczyznami twierdząc, że „zrównana w prawach z mężczyzną kobieta staje się natychmiast jego zwierzchnikiem”. Następne epoki, zarówno średniowiecze, jak i renesans, w żaden sposób nie wpłynęły na polepszenie sytuacji kobiet, a wręcz przyczyniły się do jej pogorszenia. To przecież właśnie w średniowieczu rozpowszechniono książkę „Młot na czarownice”, która podsyciała nienawiść, wstręt, wrogość i pogardę dla kobiet. Siła prześladowań, procesów i męczeńskiej śmierci kobiet była tak ogromna, że spowodowało to pojawienie się pierwszych żeńskich głosów wyrażających sprzeciw wobec takiej sytuacji. Jedną z pierwszych prac o charakterze feministycznym była „City de Dammes” z 1405 roku, w której francuska poetka i pisarka Christine de Pisan przepowiedziała wiele z idei współczesnego feminizmu, opisując czyny znamienitych kobiet z przeszłości i opowiadając się za prawem kobiet do edukacji oraz wpływu na politykę⁸.

5 Za: E. Lisowska, *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2010, s. 15.

6 Zob. E. Lewandowska, *Feminizm a globalizacja*, „Dziś” 2003, nr 12, s. 64.

7 R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, przeł. T. Bieroń, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2002, s. 103.

8 K. Dziubka, B. Szlachta, L.M. Nijakowski, *Idee i ideologie we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 77. Patrz również: A. Zwoliński, *Seksualność w relacjach społecznych*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 96.

Ruchy kobiet przybierały różne formy, łączyły się z innymi ruchami lub dążyły do autonomii. Aktywność na rzecz wyzwolenia kobiet łączyła się z każdym nowym okresem w rozwoju zachodnich demokracji, związanym z głębokimi zmianami politycznym, społecznymi, kulturowymi, z rewolucjami i wojnami. Żądania wysuwane przez te ruchy dotyczyły przede wszystkim przyznania kobietom takich samych praw jak mężczyznom, emancypacji intelektualnej i równego udziału w działalności politycznej. Rozwój właściwej ideologii feminizmu sięga rewolucji francuskiej. Hasła tej rewolucji, czyli wolność i równość, stały się sztandarowymi ideami kobiet walczących o swoje prawa. W 1791 roku O. de Gonger opublikowała „Deklarację praw kobiety i obywatelki” zwracającą uwagę na potrzebę rozwiązania problemu społecznej i prawnej nierówności płci. Ważną rolę w tej walce odegrało też dzieło Mary Wollstonecraft pt. „A Vindication of the Rights of Woman” z 1792 roku, w którym autorka wyraziła pogląd, że równość praw i szans powinna przysługiwać kobietom we wszystkich dziedzinach życia, w szczególności zaś w zakresie kształcenia.

Wiek XVIII niewątpliwie w znaczący sposób wpłynął na zmiany w zasięgu i założeniach feminizmu. Kobiety zaczęły się pasjonować nowymi ideami oświecenia oraz wrzeniem politycznym rewolucji francuskiej. Zaczęły dostrzegać inne relacje społeczne i płciowe oraz zakwestionowały męską dominację i ówczesne definicje kobiecości. Na powstanie jednak zorganizowanego ruchu kobiet trzeba było poczekać do wieku XIX⁹. Radykalizm rewolucji francuskiej nie zdołał bowiem rozwiązać kwestii kobiecej. W Anglii w 1903 roku Emmeline Pankhurst razem ze swoją córką Christabel założyła Społeczno-Polityczną Unię Kobiet (Women's Social and Political Union), która stała się symbolem ruchu sufrażystowskiego, domagającego się praw wyborczych dla kobiet. Działania sufrażystek zakończyły się sukcesem¹⁰. Sam wyraz sufrażystka pochodzi od łacińskiego *suffragium* czyli głos wyborczy¹¹. W pierwszych pracach walka o prawa kobiet przybrała postać apelu o uznanie prawa kobiet do edukacji, ich podmiotowości i autonomii, prawa do pracy, zarabiania pieniędzy i niezależności od finansowej pozycji męża¹². Oczywiście nie obyło się bez

⁹ J. Hannam, *Feminizm...*, *op. cit.*, s. 21.

¹⁰ A. Antoszewski, R. Herbut, *Leksykon politologii*, Atla 2, Wrocław 1996, s. 96.

¹¹ M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, *Encyklopedia wiedzy politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 84.

¹² A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia polityki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 149.

krytyki działań sufrażystek. I tak, w dostarczaniu teoretycznego zaplecza przeciwko sufrażystkom bezpośrednią rolę odgrywała „naukowa” medycyna. Twierdzono, że kobiety ulegają raczej emocjom niż rozumowi, są też fizycznie słabsze niżeli mężczyźni, a poza tym są zbyt zaangażowane w funkcje reprodukcyjne, żeby zwracać sobie głowę sprawami politycznymi. Nawet działalność kobiet na rzecz prawa do głosowania była traktowana jako patologiczny symptom. Podobna ekspertyza medyczna ostrzegała przed szaleństwem dopuszczenia kobiet do nauki na uniwersytetach¹³.

Do połowy XIX wieku ruch kobiet wykształcił centralny punkt swojego zainteresowania, tj. właśnie walkę o prawa wyborcze dla kobiet. Ów okres nazwano pierwszą falą feminizmu i wiązał się on z żądaniem przyznania kobietom takich samych praw oraz swobód politycznych, jakie przysługiwały mężczyznom. Podkreślano, że jeśli kobiety zdobędą prawo głosowania, to wszelkie inne formy uprzedzeń i dyskryminacji płciowej znikną¹⁴. Warto zaakcentować, iż ruchy polityczne miały najmocniejszą pozycję w państwach z wysoko rozwiniętą demokracją polityczną. Podłoże ideowe dla powstania ruchu feministycznego w Stanach Zjednoczonych stworzył ruch abolicjonistyczny, który zainspirował kobiety do zakwestionowania określonych aspektów swojej pozycji społecznej. Znalaziono bowiem pewne podobieństwo pomiędzy sytuacją niewolników a seksualnym, prawnym, fizycznym i emocjonalnym zniewoleniem kobiet przez ich mężów¹⁵. Za moment narodzin amerykańskiego ruchu na rzecz praw kobiet uważa się kongres kobiet w Seneca Falls z 1848 roku, na którym przyjęto *Declaration of Sentiments* autorstwa Elizabeth Cady Stanton, i ogłoszono w niej prawo kobiet do głosowania i zajmowania stanowisk rządowych. Po raz pierwszy prawo głosowania otrzymały kobiety w Nowej Zelandii w 1893 roku, następnie w 1906 roku w Finlandii, kolejno w Norwegii w 1913 roku, Niemczech i Polsce – w 1919 roku, w Stanach Zjednoczonych – w 1920 roku oraz w Wielkiej Brytanii – w 1928 roku¹⁶. W ten sposób zamknęła się pierwsza fala feminizmu.

13 Zob. T. Benton, I. Craib, *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, przeł. L. Rasiński, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2003, s. 167.

14 A. Heywood, *Ideologie polityczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 248.

15 J. Hannam, *Feminizm...*, op. cit., s. 38.

16 *Mysł społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, t. IV, M. Marczevska-Rytka, E. Olszewski (red.), [w:] *Encyklopedia politologii*, M. Żmigrodzki (red.), Wydawnictwo a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 163.

Następnie wystąpił okres stagnacji w rozwoju ideologii feministycznych. Wybuch I wojny światowej, a później II, nie pozostał bez wpływu na los kobiet. Rzeczywistość wojenna przymusiła kobiety do wykonywania wielu różnych zadań, tradycyjnie przypisywanych mężczyznom. Wzrastało zatrudnienie kobiet w ramach wolnych miejsc powstałych po mężczyznach udających się na front. Rósł udział kobiet w nowych dziedzinach życia publicznego, jak np. bankowość, przemysł elektryczny i farmaceutyczny¹⁷. Ogólnie rzecz ujmując, jeszcze przed II wojną światową kobiety zyskały wiele nowych możliwości swobody i w większości państw wywalczyły sobie prawa wyborcze. Zaczęły istnieć i działać w parlamentach i rządach, na stanowiskach publicznych zajmowały się sprawami społecznymi. Rosła aktywność zawodowa kobiet. Wzrosła liczba studentek, zaczęto dopuszczać kobiety do habilitacji i wyższych stanowisk akademickich, stopniowo opowiadano się za koedukacją w szkole. Jednak dopiero po II wojnie światowej w wielu państwach uchwalono konstytucje przyznające kobietom prawa polityczne. Podobne procesy miały miejsce jednocześnie na arenie międzynarodowej. W 1948 roku ONZ zatwierdziła Deklarację Praw Człowieka, w której podkreślano też prawa kobiet. Wszystkie te sukcesy nie zrównały jeszcze do końca pozycji kobiet i mężczyzn¹⁸.

Po zakończeniu II wojny światowej, w latach pięćdziesiątych XX wieku, rozpoczęła się w USA masowa kampania na rzecz tego, aby kobiety spełniały się przede wszystkim jako gospodynie domowe, rodziły dzieci, zajmowały się ich wychowywaniem w czasie, gdy ich mężowie będą się poświęcać pracy zarobkowej. Rządy akcentowały znaczenie tradycyjnych ról płciowych w obawie przed niestabilnością społeczną po chaosie wprowadzonym przez wojny. Także w wielu krajach europejskich miała miejsce krytyka pracy zawodowej kobiet. Jako główny cel kobiet wskazywano zamążpójście, niepodejmowanie studiów ani pracy zawodowej. Omawiane lata 50. zyskały miano „dekady pań domu”¹⁹. Niezadowolenie kobiet takim obrotem spraw zaczęło jednak wzrastać i doprowadziło do odrodzenia feminizmu w latach 60. i 70. XX wieku²⁰. Mianem femini-

17 E. Lisowska, *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn...*, s. 29.

18 E. Pietrzak, *Kobieta jako osoba*, [w:] E. Pietrzak, A. Warchał, Ł. Zaorski-Sikora, *Podmiot osoba tożsamość*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Łódź 2007, s. 97.

19 J. Hannam, *Feminizm...*, *op. cit.*, s. 144.

20 D.J. Curran, C.M. Renzetti, *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, przeł. A. Gromkowska-Melosik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 31.

zmu drugiej fali określony został feminizm współczesny nawiązujący do idei ruchu na rzecz praw obywatelskich, ruchów antywojennych, teorii libertariańskiej²¹. Ważną rolę odegrała w tamtym czasie książka Simone de Beauvoir pt. „Druga płeć” z 1949 roku. Autorka wyraziła w niej pogląd, że kobiety nie mają wyraźnej tożsamości, gdyż zawsze były postrzegane jako inne niż mężczyźni, a role i cechy im przypisywane tworzone są społecznie. Słynne twierdzenie przywoływanej de Beauvoir, „Nie rodzimy się kobietami – stajemy się nimi” stało się podstawą rozróżnienia między płcią biologiczną i kulturową przez feministki nurtu radykalnego²². Ideałem jest dla de Beauvoir tożsamość uniwersalna, w której różnice płci się zacierają²³.

Okres drugiej fali feminizmu ściśle wiązał się z działalnością ruchu wyzwolenia kobiet (Women’s Liberation) stanowiącego radykalne ugrupowanie feministyczne. Kluczową rolę w ideologii tegoż ruchu odgrywała idea faktycznej równości społecznej kobiet i mężczyzn²⁴. Wysuwane przez nich żądania idą dalej aniżeli programy sufrażystek i feministek²⁵. W 1966 roku Betty Friedan powołała do życia Narodową Organizację na rzecz Kobiet (National Organisation for Women), domagając się zniesienia wszelakich form dyskryminacji płciowej²⁶. Ruch drugiej fali występował też przeciw stereotypom postrzegającym kobiety jako uosobienie seksu. Dążono do zrównania szans obu płci i zlikwidowania połączenia *mężczyzna – umysł i kobieta – ciało*. Wraz z tą problematyką pojawiły się również nowe terminy, tj. seksizm i gender. Słowo *gender* oznacza identyfikację jednostki z rolą płci wynikającą z uwarunkowań kulturowych i społecznych. Tłumaczone jest ono jako płeć kulturowa bądź kulturowo-społeczna²⁷. Seksizm z kolei oznacza dyskryminację ze względu na płeć, głosząc wyższość płci męskiej nad żeńską²⁸. W latach 50. i 60. XX wieku coraz więcej kobiet pracowało zawodowo. Przeprowadzano analizy rządowe

21 *Myśl społeczna...*, *op. cit.*, s. 163–164.

22 Za: J. Butler, *Uwikłani w płeć*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2008, s. 55.

23 Patrz szerzej: E. Pietrzak, *Tożsamość kobiet*, [w:] E. Pietrzak, A. Warchał, Ł. Zaorski-Sikora, *Podmiot osoba...*, *op. cit.*, s. 98.

24 R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, *op. cit.*, s. 530.

25 M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół, *Encyklopedia wiedzy...*, *op. cit.*, s. 85.

26 E. Lisowska, *Równouprawienie kobiet i mężczyzn...*, *op. cit.*, s. 31.

27 K. Dziubka, B. Szlachta, L.M. Nijakowski, *Idee i ideologie...*, *op. cit.*, s. 82.

28 R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, *op. cit.*, s. 522.

dotyczące nierówności płci w miejscu pracy, które doprowadziły do wprowadzenia zmian prawnych.

I tak np. w Kanadzie w 1966 roku organizacje kobiece wywalczyły powołanie komisji królewskiej do spraw kobiet. We Francji, w związku z dyskusjami społecznymi na temat pracy kobiet poza domem, wprowadzono do zmian prawa małżeńskiego. W USA – jako osiągnięcie ruchu kobiet – wskazać należy ustawę z 1963 roku, gwarantującą równą płacę dla kobiet i mężczyzn oraz ustawę z 1972 roku, która gwarantowała równe szanse zatrudnienia dla obu płci. W Wielkiej Brytanii zaś, w 1970 roku, odbyła się ogólnokrajowa konferencja kobiet. Głównymi postulatami wysuwanymi podczas obrad były: stworzenie równych szans wykształcenia i pracy dla obu płci, równa płaca, bezpłatne żłobki, środki antykoncepcyjne i możliwość przeprowadzania sztucznych poronień²⁹. Podkreślić trzeba, że druga fala feminizmu przyczyniła się do wprowadzenia w większości państw uregulowań wzmacniających pozycję kobiet, m.in. poprzez wprowadzenie wymogu jednakowych płac, zakazu dyskryminacji ze względu na płeć, zalegalizowanie aborcji. Feministki wskazywały, iż przemoc w rodzinie i gwałt to nie jedyne czyny brutalne, a u ich podłoża leżą struktury społeczne i oczekiwania dotyczące ról męskich i żeńskich³⁰. W tamtym czasie powstało wiele organizacji wspierających kobiety i niosących im pomoc. Zaczęły powstawać różne nurty feminizmu, np. postfeminizm, feminizm wielokulturowy czy postmodernistyczny.

Do lat 90. ubiegłego wieku organizacje feministyczne powstały właściwie we wszystkich rozwijających się krajach na świecie. Jako ciekawy fenomen drugiej fali wskazywany jest feminizm chrześcijański³¹ podejmujący zagadnienie równouprawnienia płci na gruncie religijnym i zmierzający do korekty utrwalonej przez wieki chrześcijaństwa wizji kobiety jako istoty gorszej. Podkreśla się ponadto, że feminizm drugiej fali ujawnił też kilka paradoksów emancypacji. A mianowicie, zaktywizowane zawodowo kobiety wracały do domów, aby pracować na tzw. drugim, domowym etacie, Wyzwolone seksualnie kobiety pierwsze inicjowały randki, po czym często padały ofiarami gwałtów na tychże randkach itp. Ambiwalentne

²⁹ *Mysł społeczna...*, op. cit., s. 164–165.

³⁰ J. Hannam, *Feminizm...*, op. cit., s. 167.

³¹ Zob. S. Grabska, *Spór o miejsce kobiety w Kościele i społeczeństwie*, „Więź” 1993, nr 1, s. 24 i n.

owoce drugiej fali feminizmu podzieliły wewnętrznie zachodni ruch kobiecy i doprowadziły do powstania antyfeministycznej opozycji i trzeciej fali ruchu. Już bowiem w latach 70. ubiegłego wieku wzrastała konserwatywna reakcja na postulaty i działania drugiej fali, tzw. *backlash*³².

Ostatnia fala feminizmu, zwana także, wspomnianym już, postfeminizmem, zaczęła narastać od lat 80. XX wieku. Spowodowała ona w szczególności cofnięcie wielu politycznych osiągnięć wcześniejszych fal feminizmu. Pojawiła się jednocześnie koncepcja, że feminizm nie jest już potrzebny kobietom, a czasami nawet im szkodzi. Działaczki trzeciej fali feminizmu podkreślały w szczególności fakt, że cele i założenia feminizmu zostały osiągnięte i w związku z tym ruch ten powinien ulec radykalizacji³³. Podkreślić też trzeba, że w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, idee feministyczne w Europie nie zdewaluowały się społecznie w tym samym stopniu. Kraje skandynawskie bowiem przewodzą w wyrównywaniu szans kobiet i mężczyzn w obszarze politycznym, ekonomicznym, kulturowym i społecznym. Europejski *backlash* przychodzi z innej strony: to muzułmanki, wcześniej imigrantki, a obecnie obywatelki, zaczynają w latach 90. minionego stulecia zakładać chusty, opowiadając się za tradycyjną drogą samorealizacji kobiet³⁴.

Współczesny feminizm stanowi jeden z istotniejszych przejawów Nowej Polityki, postuluje zmianę jakości życia. Jego treścią jest żądanie faktycznego zrównania szans kobiet i mężczyzn w życiu publicznym. W ramach polityki kładzie nacisk na aktywność kobiet w partiach, parlamentach oraz rządach. W tym zakresie uwidoczniły się doniosłe zmiany. I tak np. w krajach skandynawskich reprezentacja kobiet w parlamentach w latach 90. XX wieku przekroczyła 30%. Również w Skandynawii w sposób wyraźny wzrosła liczba kobiet sprawujących funkcje ministrów. Niektóre partie polityczne wprowadzają zasady tzw. aktywnej interwencji, która ma na celu zagwarantowanie kobietom określonej puli miejsc we władzach partii i na zwiększeniu partycypacji kobiet w polityce wyborczej, a także w procesie podejmowania decyzji wewnątrzpartyjnych.

32 Patrz szerzej: B. Pasamonik, *Rola płci w integracji europejskich muzułmanów*, NO-MOS, Kraków 2013, s. 229–230 i n.

33 A. Heywood, *Politologia*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 75–76. Zob. też *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, A. Kojder, Z. Cywiński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014, s. 95–96.

34 B. Pasamonik, *Rola płci w integracji...*, *op. cit.*, s. 231.

Dla przykładu, w Islandii działa partia feministyczna, która w 1987 roku uzyskała ponad 10% głosów w wyborach parlamentarnych. Podkreślić jednak trzeba, że w krajach, gdzie ugrupowania konserwatywne górują nad lewicą, np. w Wielkiej Brytanii, Francji czy Portugalii, udział polityczny kobiet jest zdecydowanie skromniejszy, a partycypacja w pracach rządów i parlamentu znacznie słabsza. Problematyka praw kobiet nie jest również obca ONZ. Pod jej auspicjami odbyły się konferencje międzynarodowe poświęcone tej właśnie problematyce: w 1975 roku w Meksyku, w 1980 roku w Kopenhadze, w 1985 roku w Nairobi, w 1995 roku w Pekinie³⁵. Celem Konferencji w Pekinie było określenie strategii działania na rzecz równości kobiet i mężczyzn oraz zwiększenia udziału kobiet w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym. *Platforma Działania*, jeden z dwu dokumentów końcowych tej Konferencji wskazała dwanaście obszarów o podstawowym znaczeniu dla walki z dyskryminacją kobiet oraz określiła działania, które powinny podjąć rządy, instytucje międzynarodowe, organizacje pozarządowe i sektor prywatny. Równocześnie wezwano wszystkie rządy do tworzenia narodowych programów działania dla upowszechnienia równego traktowania kobiet i mężczyzn przez prawo, na rynku pracy, w rodzinie, w życiu politycznym i społecznym. Aspiracje współczesnych teorii feministycznych oparte są na konieczności realizacji kilku zadań. Po pierwsze, rozpoznanie jawnych i ukrytych form mizoginii, której elementem jest naukowy dyskurs oraz pokazanie, w jaki sposób ten dyskurs służy męskim interesom. Po drugie, uświadomienie przyczyn „milczenia” kobiet w ramach tegoż dyskursu. Po trzecie, odrzucenie „męskich” kategorii i punktów widzenia, m.in. odrzucenie kategorii prawdy i kryteriów jej rozpoznawania czy kategorii jednolitego dyskursu naukowego. I po czwarte wreszcie, zastąpienie kategorii „męskich” kategoriami wypracowanymi przez feminizm, np. partykularyzm, intersubiektywizm, kontyngentność i useksualnienie. Współczesne teorie feminizmu kulturowego budowane w ramach tzw. studiów kobiecych lub *gender studies* dążą zatem do stworzenia, innej niż dotychczas, wizji poznawczej, opartej na nowych wartościach, innych formach analizy, wypowiedzi, innych metodach i rodzajach dyskursu³⁶.

Generalnie, mówi się nie o jednym, ale o kilku nurtach feminizmu. Po wszechnie wyróżnia się trzy takie nurty: liberalny, radykalny i socjalistyczny.

35 A. Antoszewski, R. Herbut, *Leksykon...*, op. cit., s. 96.

36 K. Dziubka, B. Szlachta, L.M. Nijakowski, *Idee i ideologie...*, op. cit., s. 86–87.

M. Łoś dodaje jeszcze dwa: realistyczny i instytucjonalny³⁷. *Feministki realistyczne* chcą powodować konkretne zmiany zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej, i włączyć w proces przemian zarówno kobiety, jak i mężczyźni, przez propagowanie takich innowacji, jak np. wprowadzenie elastycznego czasu pracy dla pracowników posiadających dzieci, zmiany w formalnych oczekiwaniach związanych z postępowaniem kariery zawodowej i awansu w kierunku uwzględniania okoliczności, iż większość osób obu płci ma rodziny i związane z tym obowiązki, wprowadzenie pensji dla osób zajmujących się dziećmi i domem. Zwracają też uwagę na potrzebę sformalizowania praw, o których gwarancje mężczyźni nigdy się nie starali, gdyż nie mieli takiej potrzeby. Wśród nich ważne jest zwłaszcza prawo do bezpieczeństwa we własnym domu oraz do autonomii seksualnej. *Feminizm instytucjonalny* (praktykowany szczególnie w Kanadzie) skupia się na kwestii skuteczności politycznego działania. Popiera formy bezpośredniego wpływu na życie polityczne poprzez intensywne zaangażowanie w procesy reformy prawa, dostarczania ekspertyz organom rządowym, walki o instytucjonalizację ochrony interesów kobiet drogą tworzenia formalnych agencji i systematycznego poszerzania możliwości działania od wewnątrz w kluczowych instytucjach politycznych, sądowych, oświatowych itp., przez forsowanie zatrudnienia kobiet o feministycznej orientacji na liczących się stanowiskach³⁸.

Feminizm liberalny definiuje istniejące stosunki społeczno-polityczne jako niekorzystne i dyskryminujące kobiety. Dąży do zrównania kobiet i mężczyzn w świetle prawa oraz do wykreowania neutralnego ustroju państwowego, w którym podejmowane przez ludzi role społeczne pozbawione byłyby podziału na kategorie żeńskie i męskie. Ponadto zmierza do uchwalenia idealnego prawa, które nie zauważałoby płci i zapewniało takie samo traktowanie wszystkich obywateli³⁹. Domaga się równych praw politycznych i ekonomicznych. Postuluje zmianę spojrzenia na tożsamość ludzką, apelując o dostrzeżenie w każdym człowieku zarówno pierwiastków męskich, jak i kobiecych⁴⁰. Feminizm liberalny ma najdłuższą tradycję historyczną. Narodził się na przełomie XIX i XX wieku. Swoje zasady czerpie z ideologii liberalizmu, a więc promuje: samodzielność,

37 Za: M. Łoś, *Czy feminizm wyzwolił kobiety Ameryki Północnej?*, „Więź” 1993, nr 1, s. 54 i n.

38 *Ibidem*, s. 54–55, 61.

39 *Ibidem*, s. 57.

40 A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia...*, *op. cit.*, s. 150.

wytrwałość, gotowość do podejmowania ryzyka, prawa obywatelskie, wolny rynek, na którym bez przeszkód kobiety mogłyby konkurować z mężczyznami⁴¹. Reprezentantki tego nurtu feminizmu są zdania, że problem sytuacji kobiet wynika z podziału na role kobiece i męskie. Kobiety łączy się z rolami dotyczącymi sfery prywatnej, a zatem z rodziną, wychowywaniem dzieci, dbaniem o gospodarstwo domowe. Mężczyzn z kolei wiąże się ze sferą publiczną, czyli pracą zarobkową, podejmowanie decyzji, rządzenie czy udział w polityce. Płeć męska postrzegana jest i oceniana indywidualnie na podstawie umiejętności i zasług, a płeć żeńska zaś w kontekście spełniania oczekiwań albo też wywiązywania się z zadań właściwych dla roli kobiety. Takie postrzeganie rzeczywistości stanowi barierę i utrudnienie dla kobiet, które chcą się realizować poza domem, pracować w zawodach uznawanych za męskie, sprawować władzę. Mężczyznom odpowiada taki stan rzeczy, dlatego nie są zainteresowani zmianami. Kobiety natomiast w większości obawiają się zmian, gdyż są przekonane, iż podział na role kobiece i męskie wynika z natury i cech wrodzonych, których się nie da zmienić⁴². Filozoficzna podstawa feminizmu liberalnego leży w koncepcji indywidualizmu, którego stanowisko jest takie, że jednostka ludzka jest istotna sama w sobie, a więc wszystkie jednostki są tak samo wartościowe z moralnego punktu widzenia. Mają one prawo do równego traktowania bez względu na płeć, kolor skóry, rasę, wyznawane zasady czy religię. Wszystkie jednostki mają prawo uczestnictwa i dostępu do życia publicznego bądź politycznego, a wszelka forma dyskryminacja kobiet w tym zakresie winna być zakazana⁴³. Feminizm nurtu liberalnego to przede wszystkim feminizm reformistyczny, czyli taki, który dąży do otwarcia życia publicznego za równą konkurencją między kobietami i mężczyznami. Feministki liberalne nie walczą o zniesienie podziału na prywatną i publiczną sferę życia, lecz uważają, że reforma jest konieczna po to, aby zapewnić równość praw w sferze publicznej⁴⁴. Niezwykle istot-

41 R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, *op. cit.*, s. 533.

42 E. Lisowska, *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn...*, *op. cit.*, s. 20.

43 A. Heywood, *Ideologie...*, *op. cit.*, s. 260.

44 A. Humm, *Słownik teorii feminizmu...*, *op. cit.*, s. 66. Szeroko na temat podziału publiczne – prywatne zob. P. Dybel, Sz. Wróbel, *Granice polityczności*, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Aletheia, Warszawa 2008, s. 328 i n., a także W. Kymlicka, *Współczesna filozofia polityczna. Wprowadzenie*, przeł. A. Pawelec, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1998, s. 272 i n. Podkreśla się też, że relacja między sferą prywatną i publiczną uwikłana jest w szerszą relację natura

nym osiągnięciem przedstawielek omawianego nurtu feminizmu było doprowadzenie do dokonania zmian w prawie odnoszących się do znęcania się nad kobietami i uregulowania kwestii odpowiedzialności za gwałty.

Radykalny feminizm wyróżnia przekonanie, że niski status kobiety nie wynika z systemu ekonomicznego, lecz jego korzenie sięgają głębiej. Dla feministek radykalnych kobiety nieuchronnie ulegają dominacji mężczyzn, a jest to efektem instynktownej skłonności mężczyzn do takiego organizowania stosunków społecznych i takiego kreowania instytucji, żeby mieli w nim przewagę. Przedstawicielki tego nurtu często opowiadają się za całkowitym separatyzmem, czyli takim stanem, w którym kobiety ograniczają się do towarzystwa własnej płci, stosunki nie heteroseksualne, a raczej lesbijskie będą normą, mężczyźni natomiast będą być może wykorzystywani li tylko jako dawcy nasienia⁴⁵; świat postrzegany jest tu po kobiecemu: bez wojen i zbrojeń, bez hierarchii i autorytetów⁴⁶. Feminizm radykalny pojawił się w latach 60. XX wieku, jako jeden z odłamów drugiej fali feminizmu. Zrodził się jako forma protestu przeciwko zbyt wolnemu wprowadzaniu przepisów prawnych dotyczących równouprawnienia obu płci oraz zbyt wolno dokonującym się zmianom w faktycznej sytuacji kobiet⁴⁷. W stworzonym przez mężczyzn systemie kobiety odgrywają role drugorzędne i pomocnicze. Ich zniewolenie przejawia się tym, iż nie są one w stanie rozwijać swoich talentów, swojej kobiecości, są skrępowane regułami męskiej gry i społecznymi oczekiwaniami. Władza mężczyzn nad kobietami jest widoczna zarówno w sferze prywatnej (w relacjach seksualnych, wykonywaniu obowiązków domowych), jak i w sferze publicznej (kobiety zajmują stanowiska drugorzędne, a mężczyźni – decyzyjne). Takiego stanu rzeczy nie da się zmienić w drodze stopniowych reform struktur społecznych. Tu raczej pomóc mogą działania rewolucyjne⁴⁸. Feminizm radykalny

– kultura. Napięcie między nimi uwidacznia się w debacie poświęconej relacjom pomiędzy związaną z kobietą sferą prywatną i utożsamianą z mężczyzną sferą publiczną – patrz szerzej: A. Titkow, D. Duch-Krzysztozek, B. Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity realia perspektywy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, s. 22.

⁴⁵ R. Scruton, *Słownik myśli...*, *op. cit.*, s. 104.

⁴⁶ *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 2, M. Jaskólski (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999, s. 167–168.

⁴⁷ E. Lisowska, *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn...*, *op. cit.*, s. 22.

⁴⁸ R. Putnam Tong, *Myśl feministyczna. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 64–66.

rozwinął się w systematyczną teorię ucisku płci dzięki pracom takich aktywistek jak Kate Millet czy Shulamith Firestone. K. Millet w „Sek-sual Politics” opisała patriarchy jako stałą życia społecznego, obecną we wszystkich politycznych, społecznych i ekonomicznych strukturach, możliwą do odnalezienia w każdym historycznym i współczesnym społeczeństwie. Propagowała walkę z patriachatem poprzez proces podnoszenia świadomości. Uważała, że przez dyskusję i edukację kobiety staną się bardziej świadome występowania zjawiska seksizmu i dzięki temu będą w stanie skuteczniej z nim walczyć. S. Firestone z kolei w pracy pt. „The Dialectic of Sex” podjęła ambitną próbę wyjaśnienia kwestii podziałów ze względu na płeć. Jej zdaniem, różnice płci nie są wyłącznie wytworem uwarunkowania społecznego, lecz wynikają z biologii. Podstawę męskiej dominacji nad kobietami stanowi roli obu płci w procesie reprodukcji. Fakt rodzenia przez kobiety dzieci doprowadził do naturalnego podziału pracy w ramach tzw. rodziny biologicznej. Kobiety uzależnione są od mężczyzn w kwestii swojego biologicznego przetrwania. Autorka ta twierdziła, że kobiety mogą się wyemancypować przez przekroczenie granic natury biologicznej i ucieczkę od „klątwy Ewy”⁴⁹. Pionierki radykalnego feminizmu, Charlotte Perkins Gilman, Emma Goldman i Margaret Sanger, uważały, iż kobiety muszą sprawować pełnię władzy nad swoim ciałem i życiem⁵⁰. Feminizm omawianego nurtu poddał negacji liberalny podział na sferę prywatną i publiczną, utrzymując, że jest on tylko przykrywką dla dyskryminacji kobiet w rodzinie. W wersji skrajnej feminizm radykalny głosił hasło odwrócenia się od męskich wartości obecnych w życiu społecznym i politycznym, takich jak np. walka, hierarchia, dominacja produkcja czy racjonalność i zastąpienie ich wartościami kobiecymi, takimi jak: wrażliwość, życzliwość czy troska bądź zaufanie. Poza tym postulował odnalezienie nie tego, co łączy kobiety i mężczyzn, ale tego, co ich dzieli, ze wskazaniem na wyższość kobiet. Akcentował, że najistotniejsza jest solidarność kobieca. W wielu przypadkach feminizm radykalny poszukiwał sprzymierzeńców pośród różnych grup społecznych, które odczuwały swą niższość w hierarchii społecznej (np. homoseksualiści, mniejszości etniczne czy bezrobotni) dążąc do stworzenia tzw. tęczowej koalicji⁵¹.

49 *Ibidem*, s. 67, 69.

50 M. Humm, *Słownik teorii feminizmu...*, *op. cit.*, s. 68.

51 A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia...*, *op. cit.*, s. 150–151.

Socjalistyczny nurt feminizmu ujmuje upośledzoną pozycję kobiet w kategoriach przypominających sytuację klasy ekonomicznie słabszej i wymaga zmian rzeczywistości w kierunku dopuszczenia kobiet do kontroli wszelkich środków produkcji⁵². Feminizm tego nurtu stoi na stanowisku, że obecna pozycja kobiet daje się częściowo wytłumaczyć kapitalistycznymi stosunkami produkcji, które wymagają, by kobieta była wychowywana do pewnej określonej roli w porządku własności prywatnej, pracy i wychowywania dzieci oraz że niezbędnym krokiem na drodze do wyeliminowania szkodliwej dyskryminacji płciowej jest likwidacja systemu społecznego i ekonomicznego, który czyni tę dyskryminację funkcjonalnie konieczną. Niektóre przedstawicielki feminizmu socjalistycznego dowodzą, że kobiety należy postrzegać właśnie jako klasę uciskaną, a z tego stanu podległości może je wyzwolić jedynie zburzenie porządku ekonomicznego, który nie dopuszcza ogromnej większości spośród nich do kontroli nad środkami produkcji. Posiadają status czyjejś własności, zupełnie jak niewolnik w prawie rzymskim czy proletariusz w marksistowskiej analizie gospodarki kapitalistycznej⁵³. Większość feministek omawianego nurtu jest zgodna, że sprowadzanie kobiet do sfery tylko i wyłącznie pracy domowej i macierzyństwa służy ekonomicznym interesom kapitalizmu. Nazywają się „rezerwową armią siły roboczej”, która powoływana jest do pracy, gdy zajdzie potrzeba zwiększenia produkcji i odsyłana do domu w czasach kryzysu. Kobiety wykonując prace tymczasowe zmuszone są zgadzać się na obniżone zarobki i podejmowanie prac o niskim statusie. Jedynie ich praca w gospodarstwie domowym jest istotna dla dobra i wydajności gospodarki, gdyż rodząc i wychowując dzieci kobiety tworzą przyszłą siłę roboczą⁵⁴. Brytyjska przedstawicielka nurtu socjalistycznego feminizmu, Juliet Mitchell, opisuje cztery zasadnicze role kobiet w społeczeństwie:

- 1) są częścią siły roboczej i są aktywne w produkcji,
- 2) rodzą dzieci i tym samym uczestniczą w reprodukcji gatunku ludzkiego,
- 3) odpowiadają za socjalizację dzieci,
- 4) są obiektami pożądania seksualnego⁵⁵.

52 *Słownik historii...*, *op. cit.*, s. 167.

53 R. Scruton, *Słownik myśli...*, *op. cit.*, s. 103–104.

54 D.J. Curran, C.M. Renzetti, *Kobiety, mężczyźni...*, *op. cit.*, s. 30.

55 M. Humm, *Słownik teorii feminizmu...*, *op. cit.*, s. 70.

August Bebel, uważany za głównego twórcę podstaw feminizmu socjalistycznego, był przekonany, iż „nie ma wyzwolenia ludzkości bez społecznej równości płci”⁵⁶.

Od lat 60. XX wieku coraz trudniej jednak jest analizować feminizm w kategoriach omówionego trójpodziału. Można bowiem wyróżnić nowe tradycje feministyczne zawierające w sobie feminizm psychoanalityczny, feminizm postmodernistyczny, feminizm czarny i feminizm lesbijski. Cechą charakterystyczną feminizmu psychoanalitycznego jest postrzeganie procesu, w wyniku którego trwale dokonuje się podziału kobiet i mężczyzn na płcie kulturowe. Głównym założeniem natomiast feminizmu postmodernistycznego jest fikcja idei „kobiety”. Choć programy działania tych feministek są dosyć różne, to ich założenia niosą wielkie możliwości. Feministki te bowiem dostrzegają możliwość zmiany układu sił dzięki wprowadzeniu antykoncepcji, aborcji, a także nowej perspektywie tożsamości płci. Feminizm czarny z kolei walczył, zgodnie z nazwą, z różnicami rasowymi, kładąc zwłaszcza nacisk na ścisły związek seksizmu i rasizmu, jednocześnie stawiając sobie za główny cel im przeciwdziałanie. I wreszcie feminizm lesbijski gloryfikował wolność seksualną, a ponadto walkę z homofobią i utożsamianie się z kobietami⁵⁷.

Podkreślić należy fakt, że ruch feministyczny w świecie zachodnim zmienił na lepsze status oraz warunki życia kobiet w szczególności z tego powodu, iż łączył w jeden silny nurt ogromną liczbę organizacji, działań i inicjatyw na rzecz kobiet, mocno przy tym osadzonych w ich autentycznej sytuacji społecznej. Kiedy podnosił się status każdej kobiety, to i rosło znaczenie społeczne wszystkich kobiet. Mogły one włączyć się w szeroko rozumianą działalność publiczną⁵⁸. Wszelkie działania ruchów kobiecych na świecie, dotyczące w szczególności walki o równouprawnienie płci w życiu społecznym, ekonomicznym i politycznym, doprowadziły do uregulowania tych kwestii na arenie prawa międzynarodowego i europejskiego. Najważniejsze miejsce zajmuje tutaj przyjęta w 1979 roku przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, ratyfikowana przez wiele krajów, w tym również przez Polskę⁵⁹.

56 R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, *op. cit.*, s. 534.

57 A. Heywood, *Ideologie...*, *op. cit.*, s. 269.

58 I. Słodkowska, *O czym w Polsce milczą kobiety „na świeczniku”*, „Więź” 1993, nr 1, s. 12.

59 G. Ulicka, *Nowe ruchy społeczne. Niepokoje i nadzieje współczesnych państw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993, s. 87.

Konwencja ta nazywana jest Międzynarodową Kartą Praw Kobiet, a jej postanowienia zobowiązują rządy do tworzenia prawa i podejmowania kroków mających na celu likwidację dyskryminacji kobiet przez jakiegokolwiek osoby, organizacje i przedsiębiorstwa. W Konwencji tej zdefiniowano też „dyskryminację kobiet” oraz wprowadzono zasadę równych praw i obowiązków rodzicielskich. Stanowiła ona przełom w przestrzeganiu praw kobiet. Wśród instytucji angażujących się aktywnie w przeciwdziałanie dyskryminacji należy wymienić również Międzynarodową Organizację Pracy. Poza tym dyskurs odnoszący się do dyskryminacji i braku równości płci stał się istotną kwestią polityki Unii Europejskiej. Pierwszy zapis na temat równouprawnienia znalazł się w Traktacie Rzymskim, w którym w art. 119 (art. 157 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej) nałożono na państwa Wspólnoty zobowiązanie do przestrzegania zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w kwestii wynagrodzenia za pracę. W latach 70. w Unii uchwalono serię dyrektyw w sprawie równego traktowania kobiet i mężczyzn. Kluczowe znaczenie miały jednak postanowienia Traktatu Amsterdamskiego, który wszedł w życie w 1999 roku i stworzył podstawy prawne w zakresie równouprawnienia płci. Zasadę równości kobiet i mężczyzn uznano za podstawowe prawo wspólnotowe, a Rada Unii Europejskiej została zobligowana do zwalczania każdego przejawu dyskryminacji ze względu na płeć⁶⁰.

Konkludując należy podkreślić, że feminizm jest ideologią żywą, stale wzbogacaną przez doktrynę i przenoszona na grunt praktyczny. Nie wydaje się wszak, że kobiety osiągnęły wszystko, to, co chciały osiągnąć i by można było ogłosić koniec feminizmu⁶¹. Zadaniem feminizmu jest odkrywanie stereotypów i głęboko ukrytych motywów panujących powszechnie norm społecznych i wartości, które nie sprzyjają równości płci. Dlatego też pomimo że może się wydawać, iż kobieta jest osobą w pełni równą osobie mężczyzny, to ciągle jednakże nie do końca znajduje odzwierciedlenie w realnym życiu⁶². Mimo wprowadzenia różnych uregulowań prawnych, dotyczących równości płci, zniesienie dyskryminacji kobiet nie może nastąpić z dnia na dzień, choć wydaje się, że jest to konieczne⁶³. Ponadto feminizm w pewnych dyscyplinach naukowych

60 Za: *Tożsamość i obywatelstwo w społeczeństwie wielokulturowym*, E.H. Oleksy (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 182.

61 E. Lisowska, *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn...*, *op. cit.*, s. 43.

62 E. Pietrzak, *Kobieta jako...*, *op. cit.*, s. 98.

63 W. Kymlicka, *Współczesna filozofia...*, *op. cit.*, s. 262–263.

wyszedł daleko poza zwyczajne gromadzenie informacji faktualnych. Zakwestionował i przekształcił najważniejsze paradygmaty teoretyczne i programy badań. Owa transformacja dyscypliny rodziła pytania o metodę, stosunek wiedzy do jej przedmiotu: pytania odnoszące się do natury samej dyscypliny. Dla niektórych autorek feministycznych oznaczało to również pytanie filozoficzne – czy sama wiedza może być kwestią płci? Czy może istnieć tylko kobiece czy feministyczne rozumienie tego, czym jest wiedza: epistemologia feministyczna?⁶⁴

Trafnie zauważa M. Łoś, że „feminizm nie jest receptą na szczęście kobiet ani spiskiem przeciwko mężczyznom; jest przede wszystkim poszukiwaniem i służbą”⁶⁵.

Bibliografia

- Antoszewski A., Herbut R., *Leksykon politologii*, Atla 2, Wrocław 1996.
- Benton T., Craib I., *Filozofia nauk społecznych. Od pozytywizmu do postmodernizmu*, przeł. L. Rasiński, Wydawnictwo Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław 2003.
- Butler J., *Uwikłani w płęć*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2008.
- Chmaj M., Marszałek-Kawa J., Sokół W., *Encyklopedia wiedzy politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Curran D.J., Renzetti C.M., *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, przeł. A. Gromkowska-Melosik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Dybel P., Wróbel Sz., *Granice polityczności*, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Aletheia, Warszawa 2008.
- Dziubka K., Szlachta B., Nijakowski L.M., *Idee i ideologie we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Encyklopedia politologii*, t. 4: *Mysł społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, Marczevska-Rytko M., Olszewski E. (red.), Wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2000.
- Grabska S., *Spór o miejsce kobiety w Kościele i społeczeństwie*, „Więź” 1993, nr 1.

⁶⁴ T. Benton, I. Craib, *Filozofia nauk społecznych...*, *op. cit.*, s. 169.

⁶⁵ M. Łoś, *Czy feminizm wyzwolił...*, *op. cit.*, s. 67.

- Hannam J., *Feminizm*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2010.
- Heywood A., *Ideologie polityczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Heywood A., *Politologia*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.
- Humm M., *Słownik teorii feminizmu*, przeł. B. Umińska, J. Mikos, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1993.
- Kymlicka W., *Współczesna filozofia polityczna. Wprowadzenie*, przeł. A. Pawelec, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1998.
- Lewandowska E., *Feminizm a globalizacja*, „Dziś” 2003, nr 12.
- Lisowska E., *Równouprawnienie kobiet i mężczyzn w społeczeństwie*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2010.
- Łoś M., *Czy feminizm wyzwolił kobiety Ameryki Północnej?*, „Więź” 1993, nr 1.
- Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, t. IV, Marczevska-Rytko M., Olszewski E. (red.), [w:] *Encyklopedia politologii*, M. Żmigrodzki (red.), Wydawnictwo a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Pasamonik B., *Rola płci w integracji europejskich muzułmanów*, NOMOS, Kraków 2013.
- Pietrzak E., *Kobieta jako osoba*, [w:] E. Pietrzak, A. Warchał, Ł. Zaorski-Sikora, *Podmiot osoba tożsamość*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Łódź 2007.
- Pietrzak E., *Tożsamość kobiet*, [w:] E. Pietrzak, A. Warchał, Ł. Zaorski-Sikora, *Podmiot osoba tożsamość*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Łódź 2007.
- Putnam Tong R., *Myśl feministyczna. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, Kojder A., Cywiński Z. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.
- Scruton R., *Słownik myśli politycznej*, przeł. T. Bieroń, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2002.
- Słodkowska I., *O czym w Polsce milczą kobiety „na świeczniku”*, „Więź” 1993, nr 1.
- Słownik historii doktryn politycznych*, t. 2, Jaskólski M. (red.), Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999.
- Szahaj A., Jakubowski M.N., *Filozofia polityki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

- Titkow A., Duch-Krzysztosek D., Budrowska B., *Nieodpłatna praca kobiet. Mity realia perspektywy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004.
- Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Kraków 2005.
- Tożsamość i obywatelstwo w społeczeństwie wielokulturowym*, Oleksy E.H. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Ulicka G., *Nowe ruchy społeczne. Niepokoje i nadzieje współczesnych państw*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1993.
- Zwoliński A., *Seksualność w relacjach społecznych*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.